

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5-ці тамах. – Т. 1. Мінск, 1978; Т. 2. – Мінск, 1980.
Юрч. – Юрчанка, Г. Дыялекты слоўнік (З гаворак Мсціслаўшчыны) / Г. Юрчанка. – Мінск, 1966.
Янк. – Янкоўскі, Ф. Дыялекты слоўнік / Ф. Янкоўскі. – Мінск, 1970.

Літаратура

1. Вайтовіч, Н. Т. Да пытання аб дыялектнай аснове беларускай літаратурнай мовы / Н. Т. Вайтовіч // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. – Вып. 2. – 1954. – С. 155–181.
2. Гапановіч, П. Н. К. Уводзіны да нацыянальна-літаратурнага асновы беларускага нацыянальна-літаратурнага асновы: Аўтарэф. дыс. ... канд. філ. нав. / П. Н. Гапановіч. – Мінск, 1954.
3. Германовіч, І. К. Нормалізацыя лексікі беларускага літаратурнага асновы ў 20–30-х гадах XX стагоддзя: Аўтарэф. дыс. ... канд. філ. нав. / І. К. Германовіч. – Мінск, 1963.
4. Камароўскі, Я. М. Прынятыя беларуская граматыка / Я. М. Камароўскі // Беларусь. – 1963. – С. 29.
5. Камароўскі, Я. М. Сучасная беларуская мова. Фанетыка і фаналогія. Арфаграфія. Графіка. Арфаграфія / Я. М. Камароўскі, Л. І. Сямішча. – Мінск: Універсітэцкае, 1983.
6. Крамко, І. І. Эвалюцыя мовы беларускіх друкаваных выданняў новага перыяду / І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч // Весці АН БССР. Серыя грамад. нав. – Мінск, 1967. – № 3. – С. 41–49.
7. Крыўцік, А. А. Сучасная беларуская літаратурная мова і народная гаворка / А. А. Крыўцік. – Мінск, 1961.
8. Крыўцік, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы / А. А. Крыўцік. – Мінск, Вышэйшая школа, 2003.
9. Крыўцік, А. А., Фанетыка беларускай мовы / А. А. Крыўцік, А. І. Падухуны. – Мінск: Вышэйшая школа, 1984.
10. Лякуціна, З. А. Да пытання ўзаемадзеяння беларускай літаратурнай мовы і тэрытарыяльных дыялектаў (сістэма норм і дыялектаў) / З. А. Лякуціна // Рэгіянальная асаблівасць беларускай мовы, літаратуры, фальклору: тэз. дак. рэсп. канф. – Гомель, 1973. – С. 45–47.
11. Мацкевіч, Ю. Ф. Взаемадзеянне міжмоў беларускай нацыянальна-літаратурнай мовы і народнай гаворкі / Ю. Ф. Мацкевіч, А. Г. Мурашко, А. В. Орешонкова // Пытанні абразавання восточно-славянскіх нацыянальных моў. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 118–126.

А. В. Губкіна (Мінск)

АСАБОВЫЯ НАЗОВЫ І СЛОВАЎНЫКІ З СУФІКСАМ -ЦА У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Суфікс *-ца* з'яўляецца вельмі старажытным па паходжанні. В. Б. Хашкевіч мяркуе, што ён утварыўся ў выніку далучэння суфікса *-а* да *-ыць* (*-ыца*) [4, с. 183].

У даследаваннях па беларускаму словаўтварэнню суфікс *-ца* звычайна разглядаецца як суфікс-сінонім або варыянт якога-небудзь іншага, звычайна больш прадукцыйнага суфікса: *-нік*, *-ец*, *-цель*, *-ач*, *-чык* і некаторых іншых [гл., напр., 1, 2, 5].

Праблема суфіксальных сінонімаў (варыянтаў, дублетаў) з'яўляецца адной з прыватных праблем словаўтварэння і сінаніміі наогул. Яе вырашэнне лгзе ў двух накірунках: 1) аднаўленне інвентару сінанімічных сродкаў; 2) даследаванне пытанняў, звязаных з крыніцамі іх паходжання.

М. А. Паўленка адзначае, што варыянты і сінонімы – папярэная і разгалінаваная з'ява ў беларускай мове XIV – XVII стст. [2, с. 39]. Узнікненне суфіксальнай сінаніміі адбывалася ў выніку складанага ўзаемадзеяння як уласнабеларускіх, так і іншаслоўных словаўтваральных кампанентаў. П. В. Вархоў лічыць, што суфікс *-ца* ў катэгорыі назоўнікаў, якія абазначалі дзейную асобу і ўтвараліся звычайна ад дзеяслоўных асноў, з'явіўся ў беларускай мове ў выніку пранікнення ў яе сістэму словаўтваральных кампанентаў польскай суфіксацыі. Гэта было натуральным працэсам ва ўмовах блізкароднаснага пісьмовага білінгвізму, калі адбывалася стыхійнае напластанне польскай суфіксацыі на беларускую, асабліва ў тых назоўніках, якія былі бліжэй паводле семантыкі і мелі аднолькавыя словаўтваральныя асновы [1, с. 117].

Па нашых падліках, утварэнні з *-ца* складаюць каля 3% ад агульнай колькасці назваў асоб паводле дзейнасці, зафіксаваных у перакладных слоўніках 20-х гадоў XX стагоддзя. Паўная частка слоў дайшла да нашага часу без структурных змен, амаль усе з іх пры гэтым зафіксаваны ў слоўніках без змен у семантыцы і канатацыі (*абаронца*, *абвінавачваўца*, *выканаўца*, *вынаходца*, *збаўца*, *прамоўца*). Асобныя з іх у наш час маюць варыянты, якія ў слоўніках пададзены як больш ужывальныя (напрыклад, *вынаходнік*, *збаўца*).

Большасць слоў на *-ца* ў мове нашага часу мае іншы словаўтваральны афкс: *-чык* (*-чык*) (*зборца*, *наборца* – *зборчык*, *дарадца*, *раіца* – *дарадчык*), *-льнік* (*назорца* – *назіральнік*, *прадпрыемца* – *прадпрыемальнік*), *-ец* (*-ан*) (*дазорца* – *дазоран*, *знаўца* – *знавец*) і некаторыя іншыя.

Словы *відоўца* (глядца), *мысльца* (памяўніца), *спачынца* (падзвіжнік) і *ўстаноўца* (заснавальнік) не захаваліся і слоўнікамі беларускай мовы нашага часу не фіксуюцца.

Зараз суфікс *-ца* працягвае выкарыстоўвацца ў беларускай літаратурнай мове для ўтварэння асабовых назваў дзеяча ад дзеяслоўных асноў, але гэты тып з'яўляецца непрадукцыйным. У народнай мове пры дапамозе суфікса *-ца* ўтвараюцца асабовыя назоўнікі мужчынскага і жаночага роду. Асабовыя назоўнікі называюцца асоб – суб'ектаў дзеяння, але гэты тып малапрадукцыйны [3, с. 74].

Літаратура

1. Вархоў, П. В. Суфіксальныя сінанімы аднакаранёвых назоўнікаў у гісторыі беларускай пісьмовай мовы / П. В. Вархоў // Весці АН БССР. Сер. грамад. нав. – 1973. – № 2. – С. 110–119.
2. Паўленка, М. А. Варыянты-сінонімы назоўнікаў у беларускай мове XIV – XVII стст. М. А. Паўленка // Веснік БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. – 1972. – № 2. – С. 33–39.

3. Сцяцко, П. У. *Беларускае народнае словаўтварэнне: афіксацыя назойнікі* // П. У. Сцяцко. — Мінск: Навука і тэхніка, 1977. — 320 с.
4. Хацкевіч, В. Б. *Суфіксацыя словаўтварэнне назойнікаў, якія абазначаюць асобу мужчынскага полу ў сучаснай беларускай мове* // В. Б. Хацкевіч // *Даследаванні на беларускай і рускай мовах*. — Мінск: Бел. дзярж. ун-т, 1958. — С. 175–193.
5. Юхо, Т. І. *Словаўтваральныя варыянты назойнікаў са значэннем асобы мужчынскага полу ў сучаснай беларускай літаратурнай мове* // Т. І. Юхо // *Весті АН БССР. Сер. грамад. навук.* — 1980. — № 3. — С. 105–114.

А. В. Губкіна (Мінск)

СПЕЦИФИКА ЗВУЖЭННЯ ЛЕКСІЧНАГА ЗНАЧЭННЯ АГЕНТЫЎНЫХ НАЗОЎНІКАЎ

У лінгвістычнай літаратуры вядома некалькі несупярэчлівых адна адной класіфікацый семантычных змен, якія апісваюцца, напрыклад, у кнізе Д. М. Шмялёва «Очерки по семасиологии русского языка» [3, с. 13–19]. Тут разглядаюцца класіфікацыі Г. Пауля, Г. Стэрна, С. Ульямана. Пытанне відаў змен закрапаецца ў артыкуле В. К. Харчанкі і І. А. Сцёрніна «К проблеме развития лексических значений слова» [2, с. 10]. Праблема відаў семантычных змен не засталася па-за ўвагай беларускіх мовазнаўцаў. Б. А. Плотнікаў, напрыклад, называў наступныя віды семантычных змен: звужэнне лексічнага значэння, пашырэнне лексічнага значэння, метафара, метанімія, гіпербала, літога, снэкдаха [1, с. 278].

Ніжэй прапануецца разгляд некаторых мнагазначных агентыўных назойнікаў, выяўленых з лексікаграфічных крыніц 20-х гадоў XX ст., якія ў слоўніках нашага часу зафіксаваны ў больш вузкім значэнні.

Заступнік. Больш шырокую семантыку, чым зараз, мела ў 20-я гады слова **заступнік**. Розныя слоўнікі таго часу прыводзяць неаднолькавыя, адрозныя яго адпаведнікі. У БРС-25 **заступнік** — **заместитель** (117); у БРС-25К **заступнік** — **заместитель, защитник** (23); у Дзелавадзе **заступнік** — **абаронца, заступник; защитник** — **заступнік, абаронец** (105); у РКС-24 **заступнік** выступае адпаведнікам слова **защитник** (208), **заместитель** (194) і нават **представитель** (537); у БРС-26 (46) і БРС-28 (136) **заместитель** — **наместник, заступник**. Такім чынам, у слоўніках 20-х гадоў слова **заступнік** зафіксавана ў значэннях 'наместник' і 'абаронца'; побач з **заступнік** 'наместник' ёсць у РКС-24 (194), БРС-26 (46) і БРС-28 (136) і **наместник**. У мове нашага часу **заступнік** — 'той, хто заступаеца за каго-н.; абаронца' (ТСБМ, 2, 392; ТСБЛМ, 227), **наместник** — '1. асоба, якая замяшчае каго-н.; 2. афіцыйная назва асобы, якая замяшчае кіраўніка; 3. у XIV–XV ст. ст. на Беларусі, Украіне і ў Літве — службовая асоба мясцовага кіравання; 4. пры Кацярыне II — вайсковы начальнік наместніцтва (губерніі або некалькіх губерняў); 5. у царскай Расіі XIX–XX ст.ст. — правацель ускраінных абласцей краіны, які

меў права вярхоўнай улады і кіраваў ад імя цара; 6. памочнік настаяцеля манастыра або давераная асоба мітрапаліта (ТСБМ, 3, 271–272). Нягледзячы на тое, што ў ГСБМ **заступнік** — толькі 'заступнік, абаронца' (11, 191), дзеяслоў **заступаць** (заступити) — толькі 'заступаць, абараняць, у Ст. л. **заступаць** — 1. абараняць, заступаць, засцерагаць; 2. сустрэкаць, пераймаць; 3. выконваць пэўныя службовыя функцыі, прыступаць да работы; **заступіць** — 1. закрыць, засланіць, загародзіць; 2. абараніць, заступаць; 3. заняць, захапіць; 4. зацэпаць; 5. выканаць пэўныя службовыя абавязкі (68). У Синоніме **заступаю** — воспріемлю, подемялю (70). Нягледзячы на полісемічнасць дзеяслова **заступаць** (заступити), значэнне 'абараняць, відаць, з'яўляцца асноўным, бо стаіць на першым месцы. Пачынаючы з БРС-37 (299) слова **заступнік** не фіксуецца ў значэнні 'наместник', а толькі як адпаведнік рускім **заступник, покровитель**. У Бяльк. (183) слова **заступнік** мела такія ж значэнні, як і ў перакладных слоўніках таго часу. У дыялектнай мове нашага часу назойнік **заступнік** ужываецца: ён зафіксаваны ў ТС (1, 172) у значэнні 'той, хто заступаеца за каго-н.' (Не нашлося заступніка, няма каму заступаць). Дзеяслоў **заступіць** у дыялектных слоўніках падзелены як полісемічны: **заступіць** — 1. пачаць; 2. акушраваць; 3. заняць; 4. засланіць, зацэпаць (СБГ, 2, 256); **заступіць** — зацяжарыць, стаць цяжарнай (СЦГ, 154–155), **заступаць** — засланяць, закрываць (СЦГ, 154).

Падказчык. Слова **падказчык** у слоўніках 20-х гадоў адпавядала рускім **доносчик** (Дзелавад, 102) і **суфлёр** (БРС-25 К, 38; РКС-24, 491) і мела, адпаведна, значэнні 'той, хто робіць даносы', 'той, хто падказвае'. Адначасова ў першым значэнні бытвала слова **лаказчык** (БРС-26, 38; РКС-24, 157; БРС-28, 106), а ў другім — **падказьнік** (БРС-25, 209). Зараз **лаказчык** мае значэнне 'той, хто дазвае на каго-н., даносіць, нагаворвае' і ў слоўніках пазначана як размоўнае (ТСБЛМ, 166; ТСБМ, 2, 119); слова **падказнік** у слоўніках беларускай мовы нашага часу не зафіксавана. У мове нашага часу **падказчык** — 'той, хто падказвае' (ТСБМ, 3, 531; ТСБЛМ, 411). У значэнні 'той, хто займаецца даносамі' слова **падказчык** было выцеснена словам **даносчык** у 30-я гады: у БРС-37 апошняе з'яўляецца перакладам рускага **доносчик** (83). Тое ж адлюстравана ў БРС-53 (128). У БРС-62 слову **падказчык** адпавядаюць рускія і **подсказчик, доносчик**, прычым апошняе з паметаў «разм.» (565), што сведчыць пра пераход слова **падказчык** у значэнні 'той, хто робіць данос' у гутарковую лексіку. Паколькі ў БРС-37 зафіксавана толькі **даносчык**, а ў БРС-62 і **падказчык** (тое, што і **даносчык**, 565), і **даносчык** (доносчик, ябедник, 232), то, відавочна, што ў БРС-62 была спроба аднавіць слова **падказчык** з абмежавальнай паметай. У Шат. (188) слова **падказчык** падзелена як полісемічнае: **падказчык** — 1. подсказчик, 2. доносчик. Дыялектны слоўнік нашага часу слова **падказчык** не фіксуе, дзеяслоў **падказаць** мае адно значэнне — 'парадзіць' (СБГ, 3, 309).

Пазычальнік. Слова **пазычальнік** зафіксавана як адпаведнік рускім **заимодавец, кредитор** у БРС-26 (45), БРС-25 (215), БРС-28